

ЖИТОМИРСЬКА ЗЕМЛЯ ЗА КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ (кінець XVI–середина XVII ст.)

Розповідається про події на житомирській землі, пов'язані з боротьбою козаків і селян проти польського гноблення (кінець XVI–середина XVII ст.).

Перше велике козацько–селянське повстання відбулося на Правобережній Україні в 1591–1593 рр. Його очолив Криштоф Косинський (р. н. невід. – 1593) – гетьман українського реєстрового козацтва, талановитий керівник козацько–селянського повстання проти гніту Речі Посполитої. За народженням він був поліщуком, а за званням – запорізьким козаком. Як і коли прийшов він із Полісся в Запоріжжя – невідомо. Це була вже немолода людина, яка мала неабиякі здібності і була популярною і знаною серед запорожців [1: 60].

Почалося повстання в грудні 1591 р., а вже наступного року повстанці оволоділи Трипільям, Переяславом, захопили в білоцерківському та київському замках гармати, порох та військово спорядження. В кінці 1592 р. – на початку 1593 р. великий повстанський загін з кількох тисяч чоловік під проводом К.Косинського вирушив на Волинь і незабаром оволодів Остроподем*, а згодом узяв ще кілька міст і розташувався у володіннях князя К.Острозького. Скрізь до повстанців приєднувалися нові сили, народний протест наростав, і події набирали характеру козацько–селянської війни. Повсталі проголошували себе козаками і запроваджували козацькі порядки.

Невдовзі повстанський рух охопив і Волинь. До козацького війська приєдналися жителі Паволочі, Ружина, Великих Коровинців, Чуднова, П'яток та інших містечок і сіл [2: 118–122]. Головною рушійною силою повстання, яке набуло антифеодального та національно–визвольного характеру, стали селяни і козаки. Разом з ними виступили нижчі верстви міщан. До них приєднувалася дрібна православна шляхта. Як писав І.Крип'якевич, К.Косинський "боронив справедливість". Повсталі захоплювали замки, всюди нищили документи на панське землеволодіння, намагаючись таким способом зруйнувати владу магнатів [3: 162].

Проти повсталих спробував діяти князь К.Острозький, але зазнав від козаків поразки. Тим часом польський уряд не вживав дійових заходів. Бачачи нерішучість уряду, магнати і шляхта вирішили власними об'єднаними силами приборкати Косинського. Саме в цей час шляхта з'їхалася на чергові повітові сеймики, але на заклик К.Острозького припинила свої засідання і стала готувати каральну експедицію [4: 101–102]. Місцем збору панського війська став Костянтинів (нині м. Старокостянтинів Хмельницької обл.). Сюди прибули надвірні загоны Я.Острозького, черкаського старости О.Вишневецького. Їх приклад наслідували магнати Гульські, Претвичі та інші, які набирали шляхетські загоны на Волині, Поділлі, а також вербували солдат в Галичині та Угорщині [5: 48–52]. Їм вдалося зібрати значні сили, які були добре озброєні й споряджені, мали артилерію і кінноту. На чолі шляхетського ополчення став сам К.Острозький.

З Острополя К.Косинський відійшов з військом до містечка П'ятка, яке в ті часи було справжнім укріпленим містом з мурами і воротами. На думку гетьмана, поле біля П'ятки було зручним для вирішальної битви. На відстані двох кілометрів на південь від містечка повстанці стали табором (нині територія Чуднівського району). Варто пам'ятати, що в ті часи головною частиною тактики ведення бою була облога. Вибравши зручне місце, одна сторона окопувалася, а інша, – як правило, дужча – облягала її з усіх боків, роблячи спроби прорвати оборону та мучити голодом доти, доки ворог не піддався [6: 136].

Так було і цього разу. У відкритому полі був розбитий табір із возів, у середині якого розмістилося козацько–селянське військо, погано споряджене. У більшості своїй повстанці не були обізнані з військовою справою. Селяни, міщани були переважно озброєні косами, ціпами, вилами, багато з них не мали самопалів. До того ж на ту пору стояли великі морози, земля глибоко промерзла і окопатися було неможливо.

23 січня 1593 р. почалася кривава битва. Повстанці хоробро й мужньо відбивали численні атаки шляхетських добре озброєних вояків. На початку битви був момент, коли повстанці почали тіснити шляхетське військо. Тоді К.Острозький вивів на поле битви нові загоны кінноти. Проти закованих у лати ворожих вершників козацько–селянське військо вистояти не змогло. Супротивнику вдалося розірвати козацькі вози і проникнути в табір. Обороняючись, повстанці відступили за мури П'ятки, втративши понад дві тисячі чоловік, 26 гармат і кілька коругів [7: 97]. Рештки козацько–селянського війська ще тиждень трималися в облозі, незважаючи на голод і нестачу зброї. Врешті повстання було залито кров'ю.

Однак втрат зазнали обидві сторони, і тому шляхта пішла на переговори. Згідно з досягнутою угодою К.Косинський мав зректися гетьманства, реєстрові козаки повинні були вірно служити королю і не здійснювати нападів на маєтки магнатів і шляхти, а також просити вибачення перед Острозьким і повернутися на Запорізьку Січ. Підписуючи угоду, пани розуміли, що їм не вистачає сили покінчити з повстанцями. Тому в документі не зачіпалися такі важливі питання, як чисельність реєстру і відносини із Запорізькою Січчю. Саме про це йдеться

* Тепер село Старокостянтинівського району Хмельницької області, розташоване біля кордону з Житомирською областю.

в угоді, яка вміщена в Архіві Південно-Західної Росії [5: 53–57]. Прийнявши умови миру, нав'язані карателями, К.Косинський і не думав складати зброю. Повернувшись на Січ, він знову почав готуватися до походу.

А тим часом магнати почали люто розправлятися з повстанцями, стратили сотні жителів навколишніх сіл і містечок, зокрема П'яток, Слободиш, Чуднова [8: 56]. Всіх загиблих козаків і селян поховали в братській могилі. До 30-х років ХХ ст. могила мала форму кургану, висота якого сягала до трьох метрів. З організацією колгоспу козацька могила опинилася на території його господарського двору. Курган поступово був розкопаний. Дві поодинокі могили знаходяться поряд на горі місцевого жителя П'яток К.І.Сахневича. Кількість похованих та їхні прізвища невідомі. Але жителі села із покоління в покоління доглядають за могилами, як за святими пам'ятками [2: 102–103].

Потопивши в крові повстання К.Косинського, магнати і шляхта сподівалися, що добилися миру і спокою на Україні. Та то були марні сподівання. Повстання К.Косинського, охопивши як запорізьке козацтво, так і значні маси селянства, завдало відчутного удару по феодальному ладу на Україні і відкрило, як справедливо зазначає О.Я.Єфименко, "козацьку епопею" – епоху озброєної національно-визвольної боротьби українського народу проти польського панування [9: 200, 451].

Прапор боротьби проти ненависного польського гноблення підхопив Северин Наливайко (р. н. невід. – 21.04.1597), який народився на Волині у сім'ї кушніра. Уславлений походами на турків і татар, він вважався найкращим пушкарем, талановитим і освіченим керівником козацького війська. Це була непересічна особистість, яскравий борець за свободу свого народу. Його особлива хоробрість була загальновідома [3, 162].

С.Наливайко не був гетьманом запорозьких козаків. Він спирався на козаків Брацлавщини*, які любили і поважали його за вміння гуртувати й організовувати козаків, за справедливість і добру вдачу. Як писав польський хроніст П.П'ясецький, Наливайко був людиною "сільського походження, але у доблесті найвизначніший". За свідченням іншого польського історика М.Бельського, Северин Наливайко був "людиною надзвичайною та прекрасним артилеристом" [10: 66].

Повернувшись із військом після походів до Молдавії, Угорщини й Поділля, С.Наливайко наказав козакам разом із міщанами напасти в Брацлаві на шляхту, яка з'їхалася в жовтні 1595 р. на судові засідання й розгромити її. Це й стало початком повстання. Рада повстанців у м. Барі ухвалила звернення до українського народу, в якому містився заклик боротися проти шляхетсько-польського гноблення, об'єднуватися в загони й озброюватися.

З прибуттям армії С.Наливайка на Волинь повстання розгорнулося з небувалою силою. Міщани Житомира, Овруча, Звягеля (тепер Новоград-Волинський), селяни Коростишева, Брусилова, Паволочі та навколишніх сіл охоче вступали до повстанських загонів, їхні представники командували окремими загонами [11: 443-445; 344, 357, 461, 579].

Повсталі селяни й міщани розправлялися зі своїми гнобителями: виганяли шляхту, магнатів, палили їхні садиби й маєтки, забирали хліб і майно, знищували документи, які узаконювали народне безправ'я. Вони оголошували себе козаками, скликали козацькі ради, обирали атаманів, вступали в повстанське військо.

Тут же на Волині було вирішено, що повстанське військо ділиться на дві частини: одна на чолі з С.Наливайком рушає на північний схід до Луцька, а потім в Білорусію, друга – під керівництвом Г.Лободи і М.Шаули – направляється в Київське Полісся, в район м. Овруча.

Шлях Наливайка був важким. Стояла пізня осінь, обози тонули в болотах, не вистачало харчів. Та повсталі військо підтримували місцеві жителі. Тим часом запорожці на чолі з Г. Лободою діяли на Київщині. Вони оволоділи Каневом і Черкасами. М.Шаула на чолі окремого загону з-під Овруча вирушив на з'єднання з Наливайком і водночас зібрати "стації" (утримання) для свого війська. Суворі зима й голод у війську Наливайка робили свою справу – його загони танули. В Овруцькому повіті успішно діяв озброєний загін селян і козаків, яким керував овруцький міщанин О.Слуцький [5: 102–103].

Настав 1596 рік – рік Брестської унії. Україна вирувала. Значна частина Волині й Київщини опинилася в руках козаків, шляхта рятувалася втечею. На землях, охоплених повстаннями, селяни й міщани звільнялися від влади старост і каштелянів, оголошували себе вільними козаками. Боротьба проти шляхетської влади проходила під релігійними гаслами – за православ'я. Тому противників унії називали наливайківцями.

Довідавшись про підготовку шляхти до наступу на Україну, С.Наливайко зі своїми загонами повертається з Білорусії на Волинь. Г.Лобода після зупинки в Овручі займає північні прикордонні повіти Київського воєводства, розганяє панів і шляхту [12: 165].

Магнати й шляхта почали вимагати від короля рішучих дій проти повсталіх. Після завершення війни у Молдавії король Сигізмунд III наказав направити каральне військо проти наливайківців. Наприкінці січня 1596 р. король надіслав свій універсал волинській шляхті, в якому пропонував їй об'єднатися з каральним військом проти спільного ворога [5: 85–86]. Зі вступом на Україну карального війська коронного гетьмана С.Жолкевського між ним і загонами Наливайка розгорнулися жорстокі бої в районах Лабуна, Острополя, Мацєвичів, Любартова (сучасний Любар) [13: 206].

* ²ñòïðð÷îâ ïáëáñòü XIV–XVIII òð., ùî çàåîâà äàððòîï³ð ðáîðð³øóü, Â³ñëüüüê, ÷àñðòîó Õîáëüüüüê, ïáëáñòáë.

Особливо запеклий бій між польським військом і наливайківцями стався в ніч з 28 на 29 лютого 1596р. під селом Мацєєвичі* між Лабунем і Остроподем на Волині (тепер Старокостянтинівський район Хмельницької області, що межує з Любарським районом Житомирщини). 500 козаків мужньо билися, але змушені були перейти до оборони. Жовніри з боєм брали кожний дім і вулицю. Коли на пропозицію здатися козаки навіть не відповіли, жовніри підпалили село. Оточені полум'ям, козаки на чолі зі своїми сотниками Марком і Татаринцем трималися до останнього і всі загинули [14: 437–438].

Польське каральне військо жорстоко розправлялося з повстанцями. Селян–повстанців піддавали тортурам і мордували. С.Жолкевський називав козаків й показаних селян С.Наливайка "наливайківською сектою" [15: 91]. Наприкінці лютого 1596 р. жовніри розгромили загін брата Северина-Дем'яна Наливайка. Керівника загону відправили на розправу до князя Острозького.

С.Наливайко з основними силами вирішує уникати відкритого бою з поляками, покидає Волинь і відступає в уманські ліси на з'єднання із загонами Г.Лободи і М.Шаули. 16 травня 1596 р. польське військо почало облогу повстанського табору в урочищі Солониця поблизу Лубен. Після двотижневої облоги в таборі повстанців виник розкол, що призвів до капітуляції. Повстанців було жорстоко покарано, самого Наливайка і його сподвижників привезли до Варшави, де майже всіх їх стратили, однак Наливайка ще катували понад 10 місяців. 27 квітня 1597 р. вождя повстанців було страчено [13: 207]. Пам'ять про славного козацького лицаря донині живе в народі.

Наприкінці 40–х років XVII ст. гноблення Речі Посполитої на українських землях стало нестерпним. Серед козаків і селян визрівало нове повстання, яке вибухнуло на початку 1648 р., поступово охопило майже всю територію України й переросло у визвольну війну, яка тривала близько 6 років. Метою її було скинення влади Речі Посполитої, звільнення українського народу від експлуатації іноземних та місцевих гнобителів, захист рідної мови, віри, культури, звичаїв. Основною рушійною силою стало пригноблене селянство, яке активно підтримало трудове населення міст. Очолили повстання представники козацького стану, що мали досвід військової організації та бойових дій. На чолі повсталого народу став Богдан Хмельницький.

У переддень Визвольної війни 1648–1654 рр. територія сучасної Житомирщини входила до складу Волинського і Київського воєводств. У них проживало відповідно 650 і 500–550 тис. чоловік. Основну масу населення становило селянство, яке страждало не лише від малоземелля, а й від низької якості ґрунтів та примітивних знарядь праці. В умовах посилення феодального гніту постійно зростало безземелля селян. Основною формою визиску була панщина, яка постійно збільшувалася. Крім землеробства, селянство займалося тваринництвом і бджільництвом.

Частина населення краю займалася промислами й ремеслами. Значного поширення набували поташні й залізні промисли. Міста й містечка краю були невеликі. В Житомирі, Чуднові налічувалося більше 600 міщанських будинків, у Паволочі – понад 700, а в Ружині – лише 42. Мешканці міст займалися ремеслами, торгівлею і сільським господарством [16: 32].

Звістка про перемоги козацько–селянської армії під Жовтими Водами та Корсунем швидко долетіла до польського краю. Відгуком на неї були повстання селян і міщан у багатьох містах і селах краю. Одним із перших повстали малинці, які вбили пана, спалили його маєток. Багато жителів пішло в козацькі загани [17, 411]. У Звягелі (нині Новоград-Волинський) міщани спалили неадекватний їм костюм, розгромили замок, вигнали шляхту із міста. У Радомишлі повстали селяни разом із козаками захоплювали поміщицькі землі, знищували документи на володіння, вбивали шляхту і великих орендарів. Подібні виступи були в Житомирі, Любарі, Олевську, Горошках (нині Володарськ-Волинський), Овручі, Ходоркові, Паволочі (Попільнянський район), Котельні, Кодні, Брусилові, на околицях Бердичева [16: 33].

Прихід на Житомирщину козацьких загонів під проводом М.Кривоноса сприяв піднесенню повстанського руху. Жителі міст і сіл з великим бажанням поповнювали козацькі лави. Серед них були мешканці Баранівки, селяни Голодьок (нині Мирославка Бердичівського району), Бистрика, Мирополя, Романова (нині Дзержинськ), Базара, Пулинав (нині Червоноармійськ), Нових Велєдників (Овруцький район), Ягнятина (Ружинський район). Жителі с. Копища Овруцького району влилися до складу Овруцької сотні і разом з козаками били неадекватних панів, дошкуляли магнату В.Немиричу, маєток якого не раз громили [18: 38].

Поява у червні 1648 р. лютого ворога українського народу І.Вишневецького з польсько–шляхетським військом в Овручі, Житомирі, Котельні різко посилює боротьбу трудового люду Полісся проти гнобителів. І.Вишневецький вирішив "вогнем і мечем" придушити рух на Правобережжі. З Житомира розпочався його кривавий похід на Поділля. Пройшовши Котельню та Вчорайше (нині село Ружинського району), князь наказав жорстоко розправлятися з усіма, хто допомагав Кривоносові. Відійшовши до Бистрика (село Бердичівського району), Вишневецький подався через Бердичів, Чуднів та Чорторию на Старокостянтинів [19: 112–113]. Об'єднавшись із полками Кривоносенка та Гирі, М.Кривонос почав переслідувати ворога. Разом із загонами Кривоноса місцеві жителі брали участь у визволенні П'ятки, Любара, Чорторії, Чуднова, Бердичева, Житомира, Звягеля, Баранівки [20: 141]. На кінець червня 1648 р. вся територія краю контролювалася повсталим народом.

Водночас селяни і міщани Житомирщини оголошували себе козаками і організовували повстанські загани. Так, у червні 1648 р. жителі містечка Коростишева разом з війтом і бургомістром перейшли на бік повсталого

* Că Băiđiēōüēēi Ä. ². – ñăēi İăđōēđ³ö – ñ. 94. Că Êiñōîñăđîâēi İ. ². – ñăēi

народу і створили козацький загін. У селі Горошки також був утворений загін, який брав участь у зруйнуванні Горошківського панського замку [18: 26]. Створений в Овручі козацький полк на чолі з І.Голотою вигнав поневолювачів з міста, знищив актові книги із записами повинностей і боргів селян та міщан. У Коростені загін під проводом Гераська вигнав польську адміністрацію з міста, знищив усі укріплення та вчинив розправу над панами [17: 308, 493]. Окрім згаданого Овруча, центрами формування полків стали Паволоч, Зв'ягель, Любар, Миропіль.

На визволеній території України, зокрема на Житомирщині, склався новий державний апарат. Прототипом його були установи, що існували на Запорізькій Січі. Процес формування козацьких полків проходив не лише як військових, а й адміністративно-територіальних одиниць. Україна в 1648 р. була поділена на 35 полків, а полки – на сотні. На Житомирщині із них налічувалося п'ять полків: Зв'ягельський на чолі з полковником І.Тишею, Паволоцький на чолі з полковником І.Поповичем, Овруцький – з полковником І.Голотою, Любартівський (центр у Любарі), Миропільський (центр у Мирополі) [2: 21].

Активну участь у воєнних діях козацько-селянської армії жителі Житомирщини брали не лише у складі названих п'яти полків. Так, у лавах Білоцерківського полку мужньо билися селяни і міщани містечок Брусилова, Корнина, Ходорківка, а до складу Київського полку входили жителі Словечного, Народичів, Олевська, Базара, Чоповичів [21: 1–4]. Козацькі полки стояли від р. Случ до Чигирини [19: 163].

На кінець 1648 р. завоювання козацько-селянської армії під проводом Б.Хмельницького були небаченими. Тому відбулися серйозні зміни в соціальній структурі українського суспільства. Більшість селян покозачилася, добилася особистої свободи, перестала виплачувати податки й виконувати повинності на користь шляхти та магнатів. Основна маса земель вигнаних феодалів перейшла до власності Війська Запорізького. Покозачені селяни почали її отримувати й на ній господарювати. Більше ніж 100 сіл Житомирщини були засновані на цих землях, які вперше згадуються в документах у середині та другій половині XVII століття [2: 22].

За козацьких часів на Житомирщині серед населених пунктів чільне місце посідало містечко Паволоч (нині село Попільнянського району). Воно має давню історію, у друкованих джерелах згадується з XVI століття. Містечко було досить укріпленим: з трьох боків його оточувала річка Роставиця і струмок Паволочка, а з четвертого, північного боку, – високий вал та рів. У полі за містечком піднімалася Іванова могила, на вершині якої в часи небезпеки вартував козак з віхою для подачі сигналу про ворожий напад. У південній частині містечка високо над річкою стояв замок, обнесений потрійним рядом частоколу [22: 212–213].

Біля містечка неодноразово ставало табором козацько-селянське військо Б.Хмельницького, сам гетьман був у Паволочі багато разів. Вперше сюди він прибув у середині липня 1648 р. Саме тут гетьман прийняв посланця московського царя Болховського, чим було започатковано офіційні дипломатичні відносини з російським урядом. У грудні 1648 р. Б.Хмельницький зі своїм штабом знову прибув до Паволочі, коли повертався із походу в Західну Україну [19: 154]. Містечко бачило гетьмана і в трагічні години його долі, коли він фактично став бранцем кримського хана. В червні 1651 р. під час битви під Берестечком кримський хан зрадив українське військо і, полонивши Б.Хмельницького, став відходити на південь. Його шлях проходив і по території сучасної Житомирщини. Коли місцеве населення дізналося про це, то, згуртувавшись, спільно з козаками розгромило під Чудновом, Паволоччю та на Уманському шляху 10-тисячну орду ногайських татар, які рухалися попереду основних сил хана. При цьому козаки послали до хана частину захоплених у полон татар із погрозою: якщо не буде звільнено Хмельницького, вони займуть переправи через ріки й не пропустять ординців. Іслам Гірей змушений був 2 липня 1651 р. неподалік від Любара звільнити Б.Хмельницького. В супроводі кількох мурз і 100 козацьких вершників гетьман прибув до Любара. Він повідомив міщанам, що поспішає набирати військо "для звільнення полків, які лишилися під Берестечком". Звідси Б.Хмельницький поїхав до Паволочі, де зібрав 3 тисячі злотих для платні мурзам [19: 272–273].

Поразка козацько-селянської армії під Берестечком відкрила шлях на Україну польському війську. Водночас литовське військо розпочало наступ на Овруч. У ході запеклих боїв ворогу вдалося захопити Народичі. Жителі північних районів сучасної Житомирщини не мали сил зупинити наступ добре озброєних ворожих загонів. Тоді селяни й міщани краю обрали партизанські форми боротьби з ворогом.

Збройну відсіч зустріло на Житомирщині польсько-шляхетське військо, яке розгорнуло наступ із заходу. Коли ворог підійшов до Любара, козацькі загони відступили від містечка. Однак кілька сотень козаків разом з міщанами закрилися у місцевому замку. Не маючи сили здолати опір, ворог вдався до хитрощів: було запропоновано тим, хто складе зброю, зберегти життя. Частина обложених захисників погодилася, інші відмовилися. У сутичці перемогли прихильники капітуляції, і браму було відчинено. Жовніри вдерлися до замку і перебили всіх підряд. Кілька десятків козаків зачинилися в одному із будинків містечка, вчинили героїчний опір і всі загинули. Саме містечко зазнало значних руйнувань [17: 390].

Страшних пограбувань з боку польсько-шляхетського війська зазнало багато міст, містечок і сіл Житомирщини. Так, в селах Межирічка, Романів було вбито багато мешканців, а селища спалено. В селах біля Паволочі, Білілівки, Ружина шляхта провела повальний грабунок майна і особливо харчових продуктів, скотини, птиці, пасік тощо. У відповідь на таке насильство місцеве населення почало масово залишати рідні оселі. Переселялися, головним чином, на Лівобережну Україну. Майже безлюдними стало багато міст і сіл, зокрема Малин, Черняхів, Ярунь та інші. Так, в Яруні в 1650 р. було 130 будинків, а через три роки їх залишилося тільки 10 [17: 475]. В Малині напередодні Визвольної війни налічувалося 40 дворів, на кінець війни містечко лежало в руїнах, а мешканці переселилися "за Дніпро". Мине майже сорок років, і в містечку буде всього 7 дворів [23: 208].

Навесні 1652 р. польське військо зазнало відчутної поразки під Батогом. Шляхта почала тікати до Польщі. У нашій краї відновилися козацькі порядки, але спокій на житомирську землю не повернувся. В кінці 1652 – на

початку 1653 р. край був вражений епідемією чуми і голодом. Незважаючи на великі людські втрати, боротьба проти польських гнобителів тривала [16: 35–36].

У зазначений період на житомирській землі народилося двоє відомих державних діячів козацьких часів, два гетьмани України: Іван Виговський та Іван Самойлович. Щодо часу їх народження, то можна стверджувати, що обидва гетьмани народилися в різні роки, але обидва – на початку XVII століття. В класичній українській історіографії було прийнято позначати не роки життя гетьмана, а час перебування його на цій посаді. Так, М.С.Грушевський, складаючи порядок українських гетьманів, заніс до цього списку 68 прізвищ із вказівкою лише їхніх років правління [24: 523–524].

Щодо місця народження названих гетьманів, то, як правило, воно вказується, але не завжди є однозначним. Це стосується гетьмана І.Виговського. Більшість дослідників стверджують, що він народився в с. Виговому Овруцького повіту Київського воєводства (тепер с. Вигів Коростенського району). Проте відомі сучасні історики М.Котляр і С.Кульчицький у своєму довіднику називають місцем народження гетьмана с. Гоголіве на Київщині [10: 75].

Походив І.Виговський із заможної шляхетської родини. Навчався в Києво–Могилянській колегії. В 30–40-х роках перебував на польській державній службі. Спочатку керував справами Луцького земельного суду, потім служив писарем при полковому комісарі, був помічником Луцького старости. Визвольна війна 1648–1654 рр. застала його в польському війську. З ним він брав участь у битві під Жовтими Водами, потрапив у полон до татар, звідки його викупив Б.Хмельницький, оцінивши освіченість, розум і дипломатичні здібності свого майбутнього помічника. Поступово Виговський увійшов у довір'я до гетьмана і посів одну з вищих посад у козацькій адміністрації – генерального писаря, який керував гетьманською канцелярією і видав зносинами з іншими державами. В одному з документів того часу йдеться: "Хмельницький ни со старшиной, ни с чернью ни де не советується. Сам и управляет с Выговским" [25: 280].

Оженився І.Виговський на дочці польського аристократа сенатора Статкевича Олені, родина якої була категорично проти її шлюбу з козацьким писарем. Виговському довелося викрадати наречену і таємно з нею вінчатися [26: 304].

Після смерті Б.Хмельницького він спочатку був опікуном при малолітньому Юрієві Хмельницькому, але, як честолюбива людина, Виговський врешті перейшов від ролі опікуна до ролі фактичного володаря гетьманської булави. Це сталося в 1657 р. на козацькій раді в Корсуні завдяки старшинській верхівці, яка не порахувалася з небажанням великого гетьмана бачити Виговського своїм наступником.

Річ у тім, що І.Виговський із самого початку виразно став на бік старшини й шляхти, яка почала відділятися від решти козацтва в окремих класах. Старшина, зосереджуючи у своїх руках усе більші земельні маєтності, намагалася посісти місце, яке раніше займала в Україні польська шляхта. Почався тривалий і болісний процес поступового закріпачення селян. Така політика гетьмана неминуче мала призвести до вибуху народного невдоволення, насамперед у Запоріжжі. Запорожці, котрі за Хмельницького поводилися без особливих претензій, за Виговського стали в центрі селянського руху, який очолили полтавський полковник Мартин Пушкар і кошовий Запорізької Січі Яків Барабаш. За допомогою найнятих татар Виговський придушив повстання. Територія Полтавського полку була розграбована татарами і козаками Виговського. Все це не додало йому популярності.

У зовнішній політиці гетьман був послідовним. Спочатку уклав союз із Швецією і Кримом, потім розірвав відносини з Росією і у вересні 1658 р. підписав з Польщею Гадяцький договір, за яким Україна на федеративних принципах разом з Литвою мала увійти до складу Речі Посполитої. "Велике князівство Руське" було штучним адміністративним утворенням в інтересах козацької старшини і не могло довго існувати. Його несерйозно сприймала Річ Посполита, для якої це був тимчасовий тактичний маневр, а широкі народні маси поставилися до угоди І.Виговського з Річчю Посполитою відверто вороже, розуміючи її як повернення шляхетсько–магнатського гноблення на українській землі. Микола Аркас так іронічно оцінив Гадяцький договір: "... Так бучно почалося життя Великого князівства Руського, але, на жаль, не довгий був його вік" [6: 222]. Не довгим було і гетьманство Виговського. На козацькій раді в містечку Германівці на Київщині в 1659 р. Виговський зрікся булави і втік до Польщі. Польський уряд прийняв його на службу, надав титул сенатора й призначив Київським воєводою. За доносом П.Тетері, І.Виговський був звинувачений у зраді Речі Посполитої і в 1664 р. розстріляний поляками.

Іван Самойлович народився теж у першій половині XVII ст. в містечку Ходорків (тепер село Попільнянського району). На відміну від І.Виговського, І.Самойлович 15 років був гетьманом Лівобережної України з 1672 по 1687 р. Він мав прізвище "Попович" через те, що його батько був священиком. Вчився в Києво–Могилянській колегії, де отримав ґрунтовні знання. Службу в козацькому війську розпочав сотенним писарем і поступово піднімався службовими сходами. В 60-х роках служив у адміністрації І.Брюховецького, від якого отримав посаду чернігівського полковника, а з 1669 р. він вже обіймав посаду генерального судді. За вдачею це була розумна, високомірна й корислива людина. Найбільш сильною рисою його було те, що він добре розумівся на військовій справі і був хоробрим козаком.

Коли гетьмана Д.Многogrішного царський уряд звинуватив у державній зраді й заслав до Сибіру, І.Самойлович став його наступником. На раді в Козачій Діброві він був обраний гетьманом Лівобережної України. На цій посаді І.Самойлович виявив широкий політичний світогляд і прагнення обстоювати інтереси всієї України: вороже ставився до Польщі, прагнув порозуміння з Туреччиною, Кримом. Він підписав з Московією Конотопські статті, які регламентували становище українських земель у складі Російської держави, але вони були значно гіршими від Березневих статей Б.Хмельницького.

Водночас він не збирався ділити владу з П.Дорошенком, вів з ним активну боротьбу. В 1674 р. І.Самойловичу вдалося підпорядкувати собі десять правобережних полків і на старшинській раді в Переяславі його проголосили гетьманом і Правобережної України. Слави йому додали козацькі походи проти татар і турків в 1677, 1678, 1687 рр. [26: 461].

Гетьман Самойлович жив довгі роки в злагоді з московським урядом, користувався його довірою і поступово став переходити від простих звичок виборного і залежного від козацької старшини до звичок самодержавного володаря. Гордовитість і вибагливість гетьмана налаштовували проти нього козацьку старшину.

Для задоволення гетьманської пихатості потрібна була розкіш, яка вимагала коштів. З'явилося користолюбство, яке викликало загальні нарікання. Відомі дослідники М.Котляр і В.А.Смолій підкреслюють, що гетьман І.Самойлович відзначався особливим користолюбством і прагненням до непомірного збагачення. Він належав до числа найбільших землевласників Лівобережжя. Тільки в Стародубському полку гетьман володів 12 "вільними" військовими селами. В різних районах цього регіону йому належали млини, цехові майстерні, рудні, винокурні, підприємства по виготовленню полотна й селітри. Представники гетьмана здійснювали крупні торгові операції на ярмарках і торгах України і центральних районах Росії. Збагачувалися як родичі гетьмана, так і його найближче оточення [27: 196].

Ось чому протиріччя між І.Самойловичем та І.Сірком носили не особистий характер. Вони мали більш глибоке коріння і відбивали різні погляди на суспільно-політичні процеси, які відбувалися на Україні в другій половині XVII ст. Славетний І.Сірко у 1674 р. говорив: "Тепер у нас чотири гетьмана: Самойлович, Суховій, Ханенко, Дорошенко, та ні від кого нічого добра нема; вдома сидять і тільки християнську кров проливають за гетьманство, за маєстності, за млини" [28: 194].

У 1687 р. І.Самойлович на чолі козацьких полків взяв участь у поході московського війська під командуванням князя Голіцина до Криму, який закінчився невдало. Потрібно було звалити на кого-небудь вину за цю невдачу. Жертвою став І.Самойлович, якого звинуватили в тому, що він навмисно підпалив степ, бо степовий пожег був однією з головних причин невдачі походу, а також у таємних зносинах з татарами. В липні 1687 р. гетьмана без слідства і суду було заарештовано і заслано до Сибіру, де він помер в 1690р.

1. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У трьох томах. Т.ІІ–Львів: Світ, 1991. – 389 с.
2. Козацькі часи на Житомирщині – Житомир: Льонок, 1994. – 124 с.
3. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 519 с.
4. Голубуцький В.А. Запорожское казачество. – Київ, 1957.
5. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов (Далі: Архив ЮЗР) т.І., ч.3. – Київ, 1863.
6. Аркас М. Історія України–Русі. Факс.вид. – Київ: Виша шк., 1990. – 456 с.
7. Історія України (керівник авт. кол. Ю.Зайцев) – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
8. Гуслистый К. Нариси з історії України. Вип. III – Київ: вид. АН УРСР, 1941.
9. Ефименко А.Я. История украинского народа – Київ: Либідь, 1990. – 510 с.
10. Котляр М., Кульчицький М. Шляхами історії: довідник з історії України – Київ: Україна, 1993. – 380 с.
11. Архив ЮЗР, Т. 4, ч. 3; Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – Київ, 1972. – 726 с.
12. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – Київ: КДУ, 1989. – 734 с.
13. Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали. Історичні розповіді про запорізьке козацтво – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 302 с.
14. Кулиш П. История воссоединения Руси. Т.2. – СПб, 1873.
15. Джерела до історії України–Руси. Т.VIII – Львів, 1909.
16. Іващенко О., Поліщук Ю. Житомирщина шляхами історії. Красезнавчі розвідки. – Житомир: Полісся, 1997. – 145 с.
17. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область.
18. Опись актовой книги Киевского центрального архива, № 19. – Київ, 1888.
19. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – Київ, Либідь, 1993. – 501 с.
20. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Київ, 1954.
21. Архив ЮЗР. Т.І, ч.4.
22. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – Київ, 1864. – 763 с.
23. Архив ЮЗР. Т.І, ч.6.
24. Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. – Київ, 1990. – 524 с.
25. Памятники, изданные временной Комиссией для разбора древних актов. – Київ, 1888. – Т.1.
26. Яковенко Н.Н. Примечания // Ефименко А.Я.. История украинского народа.
27. Котляр Н.Ф., Смолій В.А. История в жизнеописаниях. – Київ: Наукова думка, 1990. – 256 с.
28. Цит. за: Апанович Олена. Розповіді про запорозьких козаків – Київ: Дніпро, 1991, – 334 с.

Матеріал надійшов до редакції 03.09.99.

Иващенко Е.Н. Житомирская земля в казацкие времена (конец XVI – середина XVII ст.).

Повествуется о событиях на житомирской земле, связанных с борьбой казаков и крестьян против польского угнетения в конце XVI – середине XVII ст.

Ivashchenko O.M. The Land of Zhitomir in Times of Cossacks (the end of the 16th – the middle of the 17th century).

The events on the Land of Zhitomir, connected with the struggle of Cossacks and peasants against the Polish invasion at the end of the 16th – the middle of the 17th century are described.